

УДК 62.09.477

УЧАСТЬ Ф.П. ДЕВОЛАНА У ПРОЕКТУВАННІ ТА БУДІВНИЦТВІ МІСТ ТА ФОРТЕЦЬ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

Пекшєєв О.С., аспірант

(Одеський національний політехнічний університет)

Международная обстановка, усложненная военным конфликтом России и Турции, требовала участия квалифицированных специалистов в восстановлении экономики страны, быстром развитии и защите новых территорий. Один из самых талантливых инженеров и знатоков фортификационного дела на тот момент был Ф.П. Деволан. Сегодня существует много публикаций по данной теме, и, тем не менее, имя этого великого инженера обычно связывают исключительно со строительством Одессы в качестве помощника Дерibasа. Поэтому мы попытаемся рассмотреть другой аспект службы Деволана. Эта статья – очередная попытка описания основных достижений Деволана в строительстве крепостей на юге Украины.

The international climate complicated by the military conflict of Russia and Turkey required participation of skilled specialists in renewal of economy of country, swift development and defence of new territories. One of the most talented engineers and connoisseurs of fortification business that time was Francois Paul de Wollant. Today there is a lot of publications on this theme and however the name of this great engineer is associated exceptionally with building of Odessa and with the name De Pybasa. Thus we will make an effort consider another aspect of de Wollant's service. This article is an attempt to describe de Wollant's basic achievements in building of fortresses on the south of Ukraine.

Тривалий час ім'я і заслуги перед народами України і Росії Франца Павловича Деволана були незаслужено забуті, як правило про нього згадували лише як про талановитого військового інженера-фортифікатора і помічника Де Рібаса в будівництві міста Одеси. Дуже рідко підіймалося питання про його реальні заслуги в обороні і розвитку земель півдня сучасної території України, про його таланти адміністратора, будівельника, господарника і видатного військового стратега і тактика. Його працездатність і принциповість звеличував А.В. Суворов і глибоко цінувала імператриця Катерина, його майстерність признавалася навіть його опонентами.

Метою статті є спроба висвітлення та аналізу інженерної та організаційної діяльності Ф.П. Деволана, зокрема його

внеску в будівництво міст та фортець земель півдня сучасної України.

Першим, хто на території сучасного СНД зацікавився спадщиною Ф.П.

Деволана та підняв питання про його заслуги та досягнення на території нашої держави, був директор Музею Одеського порта М.Г. Глеб-Кошанський (1921-2000), саме йому належить велика заслуга здобуття, перекладу, адаптації та опублікування рідкісних та унікальних документів, які містять факти біографії цієї неабиякої особистості.

Саме завдяки титанічному труду Миколи Григоровича, Тетяни Миколайовни та Ольги Миколаївни Глеб-Кошанських, наприклад, були опубліковані (і сьогодні доступні широкому колу читачів) легендарні спогади Ф.П. Деволана «Моя служба в Росії» та, можливо, перше фунда-

ментальне наукове дослідження півдня України Ф.П. Деволана «Опис землі Едісан». Як справедливо зазначив у відгуку на книгу М.Г. Глеб-Кошанського «Наследие Ф.П.Деволана» декан історичного факультету ОНУ ім. І.І.Мечнікова В.С. Станко, ці унікальні документи дають нам можливість вивчити нові аспекти діяльності Деволана.

Дійсно, багато дослідників присвячувало великому інженеру досить багато публікацій, кожен з них розглядав якийсь певний аспект його діяльності, як, наприклад, початок будівництва порту або археологічна робота Деволана (статті І.В. Туніної «Початок вивчення Ольвії» та С.Б. Охотнікова «Ф.П. Деволан та античні пам'ятники Північного Причорномор'я»), чи аналізували «Опис землі Едісан». Його участь у будівництві Одеси постійно привертає увагу краєзнавців та журналістів. Наша стаття є ще однією з багатьох спроб оцінити вклад Ф.П. Деволана в розвиток півдня нашої держави.

Існує дуже багато різних версій про те, коли, де і при яких обставинах народився і провів дитинство майбутній першобудівник Одеси. Вважається, що Жeneralь Франсуа Пауль Де-Воллант (Francois Paul de Wollant) – за походженням дворянин із Брабанта, на той час однієї із провінцій Нідерландів, народився 20 вересня (по старому стилі) 1752 р. у родині підполковника голландської армії [1, с. 12]. Хоча, наприклад, зі спогадів онука Олександра Деволана очевидно, що Ф.П. Деволан народився у Антверпені 1 жовтня 1755 р. У Росії його називали Франц Павлович Деволан. У ці часи у Європі на зміну монархіям прийшли буржуазні республіки, а у Росії абсолютизм набуває апогею. Його батько, до речі, якого майбутній геній інженерної справи не пам'ятав, тому що, з 9 років зростав у сім'ї батьків матері у Німеччині, служив лейтенант-полковником у голландській

армії. Про життєвий шлях Деволана до вступу на службу до Росії майже нічого не відомо. Єдиним джерелом інформації про його «передросійський» період служить нарис про Маріїнський канал письменника Павла Львова, який він написав через два роки після смерті Деволана, в 1820 році. Львов працював доглядачем на Маріїнському каналі і дуже часто зустрічався з Ф.П. Деволаном. Завдяки Львову, ми тепер можемо судити про той маловивчений відрізок життя великого інженера [2, с. 21].

Молоді роки Ф.П. Деволан провів в голландських селищах в Америці, де будував численні укріплення і бився з англійцями. Франц Павлович служив в Голландській Гвіані в Південній Америці, де складав топографічні карти для кращого використання цієї території, яку Голландія одержала від Англії в обмін на Новий Амстердам (сучасний Нью Йорк) за мирним договором в Маренні.

Після оголошення Англією війни Голландії, Деволан став будувати військові укріплення. Йому належить ідея зведення спеціальних плавучих загород з метою недопущення англійських суден в гирлі річки Суринам. У 1781-1784 рр. в період війни Франції і Голландії з Англією у складі французької ескадри адмірала Де-Грассе в жовтні 1781 року брав участь в боях на стороні американських повстанців проти англійців біля Йорктауна (штат Вірджинія).

Після повернення до Голландії в 1784 році він брав участь в складанні атласу і карт Східної частини Голландії (території між річками Ваал і Ейссел). У середині 80-х років, в результаті щонайгострішої політичної кризи, інженер-лейтенант Деволан в березні 1786 року йде у відставку, при звільненні одержуючи черговий чин інженер-капітана. Після захоплення країни Пруссією у вересні 1787 року в перебігу декількох днів Деволан в жовтні підписує договір про надходження на ро-

сійську службу [3] з російським послом в Гаазі паном С.Колічевим і покидає Голландію. В кінці грудня 1787 року Деволан прибув до Петербургу, а 7 січня 1788 року Катерина II підписала указ про розмір платні і видачу подорожніх грошей Деволану і його другові Ван дер Плату для поїздки до Херсона в армію Потемкіна [4]. Франц Павлович так згадує про російський період своєї служби: «Я був прийнятий на військову службу в Росію з волі Російської імператриці, через її посланника в Гаазі пана Калічева 25 вересня 1787 р. У Санкт-Петербург прибув 30 грудня того ж року, але відлік моєї служби почався з 25 вересня, і платня мені виплатили із цього ж дня» [5, с. 5-6].

Оскільки голландських інженерів привернути на службу хотів не тільки Потьомкін, 8 січня Катерина видає інший указ, по якому Деволан і Ван дер Плаат були направлені в дивізію до адмірала Грейга, ескадра якого готувалася до переходу в Середземне море для бойових дій проти турок. Незабаром Швеція оголосила війну Росії, і ескадра Грейга залишилася на Балтіці, а 6 липня 1788 року в битві при острові Готланд російський флот завдав поразки шведам й блокував їх флот в Свеаборге. Після повернення ескадри в прибалтійські порти, Деволан виконував різні роботи в портах, наприклад 15 жовтня 1788 р. прибув в Ревель, де служив в інспекції північних портів, для яких становив проекти ремонтних робіт. А у самому Ревелі представив проект підведення прісної води з озера в порт для бункерування судів. Пізніше, Деволан був направлений в армію Потьомкіна, де почалася його блискуча кар'єра професійного інженера, фортифікатора, картографа, архітектора і топографа [6, с. 11].

Навесні 1789 р. Деволан на прохання фельдмаршала князя Г.А. Потьомкіна був переведений у ставку його армії на Дністер як черговий інженер при своїй особі. У тому ж році 13 верес-

ня брав участь у Каушанском бою, 21 вересня в штурмі Паланки, пізніше Акермана. Протягом цього ж місяця провів розвідку Бендерської фортеці й укріплень у Римнику й Хаджибеї. У вересні-жовтні обстежив пороги Бугу й Дніпра для вирішення завдань по їхній судноплавності [7, с. 6].

Починаючи із весни 1790 р. по липень включно разом із Князевим і Старовим він займався складанням плану міста Миколаєва, його порту й верфей. У цей же час створював з генералом артилерії Меллером план берегової оборони Новоросії, працював над системою укріплень по Чорному морю, Криму й Дністру. 18 листопада брав участь в узятті Кілії, а 11 грудня – у прославленому штурмі Ізмаїла. Дуже цікавим є той факт, що у цьому штурмі брали участь такі видатні особистості, як І.М. Де-Рібас, дюк Де-Рішельє та Олександр Федорович Ланжерон [8, с. 16].

Ще до штурму Деволан керував будівництвом позицій 11 осадних батареї на острові Юнта (острів Суліна) і побережжя Дунаю. Сам Франц Павлович так писав про це: «... розмічав пункти диспозиції штурму, у якому брав участь, за що був нагороджений Георгіївським хрестом...» [9, с. 7]. Крім цього, на нього було покладене ведення журналу військових дій і складання планів бойових дій.

Улітку 1791 р. Деволан брав участь у боях під Браїловим (Бреїла), Мачині, Баба-Дагу. У другому, вирішальному, Мачинському бою, був квартирмейстером, за що одержав Владимирський хрест. За перемир'я восени був відряджений фельдмаршалом Потьомкіним із секретним дорученням у Мачин, у ставку Великого візира Юсуф-паші й розробив план захоплення ставки.

Відразу після завершення війни йому було доручено обстежити землі, відвойовані у турків, що простягаються від берегів Чорного моря до границі з Польщею в межиріччя Дністра й Пів-

денного Бугу. У підсумку на початку 1792 р. з'явилася праця «Опис Землі Едисан» [10, с.8].

Весь 1792 рік Деволан займається проектуванням фортець і міст на Дністрі і при Хаджібеї. У серпні і вересні, спільно з губернатором Каховським, займається прив'язкою проектів до місцевості, після чого проектування інтенсифікувалося. У листопаді 1792 року Катерина II призначає А.В. Суворова командувачем військами на півдні Росії і доручає йому будівництво фортець по планах і кресленнях Деволана. Франц Павлович не тільки проектує і займається будівництвом, але і аналізує і робить висновки. У травні 1793 року він представляє А.В. Суворову докладну записку з питань оборони Криму і північного побережжя Чорного моря [11]. Ця записка була виявлена в особистому архіві генерала інженера П.К. Сухтелена, який повинен був передати її по інстанції, але використовував її для доповіді про стан російських фортець, який він готував за наказом Павла І. Деволан високим велінням був направлений в ставку Суворова як перший (головний) інженер. Вони почали спільну роботу по обороні краю (продовження створення оборони Криму), берегів Азовського моря до гирла річки Кубань і Таманського півострови, куди власті планували перевести з Дністра чорноморських козаків.

До початку 1793 року Катериною була заснована під керівництвом графа Суворова «Експедиція по будівництву фортець», що включала всіх вищих російських офіцерів, у тому числі й Деволана [12]. Він брав участь в інспекційній поїздці із Суворовим по Дністру, Чорному морю, Криму й Тамані. Саме в ході цієї поїздки було вирішено будувати нові карантини, моли, форти і батареї для оборони, склади, арсенали і відновлювати старі будови і споруди у Євпаторії, Феодосії, Керчі, Еникала (Ениклея), Перекопі, Херсоні. Для но-

вого поселення запорізьких козаків було вирішено звести форт з карантином в гирлі річки Кубань в 30 верстах від фортеці Анапа і на острові Тамань, який виступав у якості складу. У Севастополі вирішили зводити могутні протязні укріплення й великі склади, арсенали і госпіталі.

Також в ході інспекційної поїздки під керівництвом Суворова було остаточно вирішено звести три форти на Дністрі і один в Хаджібеї, проекти яких були вже затверджені. Після проведення рекогносцировки місцевості майбутніх споруд, Суворов переводить до Одеси з вже обжитого Херсона польовий штаб своєї армії і канцелярію «Експедиції по будівництву фортець», що свідчить про серйозні наміри ухваленого Суворовим рішення для майбутньої Одеси заснувати тут не просто військову гавань, але і торговий порт і місто.

Незважаючи на опозиційно настроєного стосовно цього задуму адмірала Н.С. Мордвинова, що бажав зводити головний порт півдня в районі Очакова, імператриця видала указ від 7 червня 1793 р. на ім'я одного з керівників сенату генерал-прокурора Самойлова, у якому рекомендувала йому доручити начальникам чорноморських флотів і вищих інженерних чинів вивчити доцільність будівництва, як в Очакові, так і в Хаджібеї.

У зв'язку із цим Суворов наказав Деволану до завершення 1793 р. із групою помічників провести всі необхідні дослідницькі роботи. Деволан, діючи за розпорядженням Суворова й відповідно до думок інших офіцерів Експедиції (включаючи Де-Рибаса), направив у сенат 2 доповідні записки з науковою аргументацією свого задуму. У цьому ж році, разом з інженером-полковником Ферстером, був складений план міцності в Хаджібеї (Суворівській), що уже в травні 1794 р. була освячена в кріпосній

каплиці й зайнята двома мушкетерськими й двома гренадерськими полками.

У липні, після того, як всі організаційні роботи, пов'язані з будівництвом укріплень, були закінчені, Суворов відряджав Деволана у Санкт.-Петербург із звітом і для отримання нових вказівок від міністерства. Особливо Суворова цікавило питання, пов'язане з політичним листуванням з посланниками і консулами в торгових містах Чорного і Середземного морів. Восени, коли були відвойовані у Польщі провінції Волинь і Подолія, Де-Волана посилають спільно з князем Долгоруким оглянути Каменець-Подільську фортецю і представити свої міркування щодо її ремонту, а також проінспектувати кордон уздовж Дністра аж до Галіції.

У зв'язку з цим 1794 рік почався з проектування облаштування кордонів з Польщею і Австрією по верхів'ях Дністра і укріплень Каменець-Подільської фортеці. В цей же час Деволан складав плани місцевості, план порту і міста Халжібей, розробляв деталі його проєктів з тим, щоб влітку почати будівництво порту, який остаточно вирішено було зробити не тільки військовою, але і торговою гаванню. План і кошторис будівництва на 2 061 тис. крб., схвалені Суворовим, були спішно спрямовані у Петербург до де Рібаса, який у своїх справах відбув туди в грудні 1793 р.

27 травня 1794 року Катерина II затвердила план Деволана, внісши невеликі корективи в кошторис, велівши використовувати на будівництво порту і міста 1993025 рублів 68 копійок, і видала рескрипт про будівництво порту і міста в Хаджібеї [13, с. 20-24].

Проте порт і місто не будувався за вказаним планом, а за іншим, складеним Деволаном в серпні 1794 р. З жовтня 1793 р. до розпорядження Суворова фортифікаційні роботи на всіх об'єктах були припинені з тим, щоб відправити солдатів-будівельників на зимові квартири для відпочинку, але тільки 20

квітня 1794 р. роботи були відновлені. Деволан бере участь у інспекційних поїздках до Криму, на Тамань, на Дністер, до Очакова, де, приєднавшись до Суворова, вже разом з ним здійснив поїздку на Дністер для огляду робіт.

Крім покладених на Деволана обов'язків першого квартирмейстера армії Суворова, він продовжував виконувати обов'язки першого квартирмейстера армії, що залишилася на Чорному морі, розділеної на два корпуси: у Криму, під командуванням генерала Каховського і на Дністрі і Чорному морі, під командуванням князя Григорія Волконського [14, с. 24].

В кінці серпня Деволан був відкликаний з армії Суворова, оскільки одержав наказ з канцелярії князя Платона Зубова невідкладно приступити до будівельних робіт в Одеському порту. У відсутність Суворова управління і нагляд над новими спорудами на межі по Дністру, Чорному і Азовському морям перейшли до князя Зубова. А Деволану було наказано керувати будівельними роботами, які велися по високому розпорядженню князя. Зубов, прагнучи направити будівельні роботи в потрібне русло, 1 березня 1795 р. написав на ім'я Деволана ордер, де визначив особовий склад, завдання і повноваження Експедиції для будови прикордонних фортець [15].

Як тільки Деволан одержав розпорядження почати будівництво в Одеському порту, йому довелося з розташування армії Суворова прибути в Причорноморський регіон, де його чекав адмірал Де-Рібас, який був призначений начальником порту і флоту, який там дислокувався. Вживши всі необхідні заходи для збору матеріалів і робочих, Деволан відбув в 3-ю експедицію будівельних робіт в Криму і на Тамані, крім того як квартирмейстер займався підготовчими роботами по обороні Криму, протоки Еникол (зараз це Керченська протока) і гирла річки Кубань з генералом Каховським.

Коли вся ця гігантська підготовча робота була в основному завершена, на 22 серпня (2 вересня по новому стилю) 1794 р. намітили дату офіційного початку будівельних робіт. Того дня після масового молебню і освячення будівельних майданчиків в прибережній частині порту забили перші палі, а на горбі плугом були проведені перші борозни на майбутній Катерининській вулиці і Приморському бульварі. Так був покладений початок порту і місту.

Деволан займався в основному організаційною роботою. По грудень 1794 року, коли йому було наказано повернутися до Санкт-Петербурга, щоб з Дерібасом і Платоном Зубовим обговорити заходи щодо продовження робіт, що ведуться, а також нових будівельних робіт в південних провінціях для створення потужної торгової системи і полегшення виходу до Чорного моря континентальних областей Російської імперії. В цей час Катерина присвоює Деволану звання інженер-полковника і бригадира.

У березні 1795 р. Деволан одержав завдання на закладку нового міста Вознесенська. Це було пов'язано з тим, що з початку року південь Подолії і очаківська область увійшли до складу знов створеної Вознесенської губернії. Губернія адміністративно входила в управління Катеринославського, Таврійського і Вознесенського генерал-губернатора. Вознесенськ вирішено було зводити на березі Бугу, в містечку Соколи. Це було вже по рахунку 6-е місто на півдні імперії, для якого Деволан розробив проект і креслення з літа по осінь 1795 р.

У той час під керівництвом Деволана знаходилася команда з 43 інженерів, яка разом з ним вже в березні, як тільки він приїхав із С.-Петербурга, приступила до виконання доручених Деволану робіт. Важливо, що головні річки України – Дніпро і Дністер, стали судноплавними саме завдяки інженерному таланту Деволана. Саме Франц

Павлович розробив гідростатичні і гідрографічні плани, провів фізичні дослідження і необхідні розрахунки.

До квітня 1795 року він організував будівельні роботи в Одесі, і коли вони були відновлені, негайно ж відправився на інспекцію будівельних робіт на Дніпрі, на берегах Чорного моря, в Криму і на Тамані. Коли Деволан повернувся до Одеси, він склав докладний звіт Платону Зубову про виконану роботу по зведенню прикордонних укріплень на Дністрі, на побережжі Чорного моря, на Таврійському півострові і на острові Тамань зі всіма казармами, госпіталями, складами, арсеналами і церквами. Зокрема були зведені: Ботнінська фортеця, Овідіопольський порт, Одеська фортеця, Кінбургський форт, казарми в Євпаторії, 2 форти в Севастополі, арсенали, порохіві і продовольчі склади і госпіталь головного пакгаузу в Сімферополі і фортеця Фанагорія на Тамані. Але, звичайно, головним досягненням стало активне просування будівництва Одеси.

Крім Одеси, в очаківській провінції, згідно планам Деволана, розвивалися і упорядковувалися дністровські міста, головним чином Григоріополь і Тирасполь.

Весною план Григоріополя був вже готовий і 17 квітня Каховський відправляє його до Петербургу на затвердження. Катерина відповідно до плану підписує указ про заснування міста 10 червня 1792 року. На думку історика Тимофеєнка, забудова міста була продумана ретельніше, ніж в Тирасполі. Ф.П. Деволан описує місто дуже яскраво, пропонуючи цікаві рішення по плануванню міста, яке мало чітку прямокутну форму. Датою заснування міста є 25 липня 1792 року. Цього дня Каховський вручив архієпископу Йосипу указ Катерини II про заснування міста і привілеї, а також затверджений план Григоріополя.

Будівельні роботи почалися вже в 1792 році. В.В.Каховській планує ство-

рення особливої установи для керівництва будівництвом міста. Думка про це підхоплює той, що змінив його на посту губернатора, фаворит і улюбленець Катерини II, Платон Зубів. Він пропонує створити «експедицію будови», штат якої визначався з трьох чоловік: «перший присутній» і два його помічники від вірменського суспільства. Керівником «експедиції» був призначений підполковник М.Зверев. Сама експедиція знаходилася у веденні де Воллана.

В першу чергу необхідно було забезпечити оборону нижньої течії Дністра, оскільки господарями положення на прикордонній річці тоді були турки. Вони мали в своєму розпорядженні декілька фортець, найнебезпечнішими з яких для Росії були Бендери і Аккерман.

Для того, щоб паралізувати дії Бендерської фортеці, А.В.Суворов визнав необхідним звести в низині Дністра Тираспольську фортецю. Її вирішено було розташувати біля входу вибоїни до лівого берега Дністра, проти річки Ботни, яка мала «вельми обширну рівнину і зручну до переправи через річку Дністер». Не дивлячись на цілий ряд украй несприятливих умов – абсолютно пустинний край, незвичний для солдатів клімат, нестача засобів, будівництво просувалося з великим успіхом.

За планом, складеним згідно директивам А.В.Суворова, Тираспольській фортеці належало додати загальну фігуру прямокутника. Кріпосні вали передбачалося оточити сухим ровом, а на плацдармах розташувати батареї. З боку Дністра намічено було побудувати нижнє укріплення – ретраншемент. Вали нижнього рівня передбачалося прикрити ровами, наповнюваними у разі загрози дністровською водою. Кріпосна споруда виконувалася із землі. Надалі було вирішено додати огорожі бастионний контур і підсилити її кам'яними ескарпами і контр-ескарпами у зв'язку з необхідністю швидше приве-

сти фортецю в оборонний стан на випадок військових дій.

Місто Овідіополь трохи виросло після відходу запорожців; там було всього десятка три молдавських, болгарських, грецьких сімей і 3-6 росіян, що помалу займалися торгівлею сіллю, рибним ловом і візництвом з цієї дністровської гавані до Одеси; займалися також сільським господарством, виноградарством і розведенням овець і корів, тим паче, що околиці цих місць багаті відмінними пасовищами.

Місто Вознесенськ, яке планувалося на місці поселення Соколи з бідним населенням, приблизно в 50 сімей колишніх запорожців і малоросіян, у той час не одержало належного розвитку. Миколаїв населяли лише військовослужбовці з відомств військово-морського флоту і адміралтейства.

Кінець року Деволан завершив розробкою технології здобичі солі в озерах Криму і Кинбурна. Негайно після закінчення цієї роботи він направив князю Зубову докладні проекти з даного питання, а також з приводу суднохідності Дніпра і Дністра, звіти про будівництво Одеського порту і міста і інших міст, плани і профілі побудованих фортець.

У 1795 році, при будівництві одного із укріплень в районі Аджідера (Овідіополя), була виявлена антична гробниця в кам'яному ящику з двома амфорами і іншими предметами. Таким чином, склалася думка, що честь відкриття могили римського поета Овідія, засланого імператором Августом на чорноморський берег належить саме Деволану. Зараз звичайно по малюнку гробниці, що зберігся, можна вважати, що вона відноситься до IV-III вв. до н.е., тобто на 300-350 років раніше років життя Овідія. Але тоді про це не знали і відкриття стало сенсацією, про яку написали в Санкт-Петербурзі, Лондоні і Парижі. Крім того, як він вважав, в гирлі Дністровського лиману знаходиться

старогрецьке місто – Бухаза Ахиллея, а на острові Березань його храм. Але насправді було доведено, що античні пам'ятники на цій території дійсно існують. Як свідчать сучасні історики[16], Деволан був близький до відкриття Ольвії під час його експедиції по опису земель на Бузі в 1791 р. Він скрупульозно фіксував в своєму донесенні все історичні пам'ятки, що зустрічаються їм на шляху, хоча це не входило в його завдання. Таким чином, він описав і урочище Сто могил в гирлі Бугу, де пізніше було виявлене легендарне місто, і наніс його на план, указуючи на це місце як на античне. Але повна відсутність на той момент епіграфічного і нумізматичного матеріалів не дала можливість зробити йому відкриття Ольвії. До того ж на той час наука ще не була достатньо розвинена, і багато археологічних відомостей розумілися буквально, як наприклад, «гробниця Овідія». Сам Овідій насправді був засланий на територію сучасної Румунії (Констанца), а місце знаходження стародавніх міст не було відомо [17, с. 7-18].

Наступив новий 1796 рік. Цього року померла імператриця. І ця подія круто змінила долю Деволана. Початок року не віщував нічого поганого, і Франц Павлович, як завжди, знаходився в С.-Петербурзі у черговому відрядженні разом з губернаторами Катеринославля і Криму. Обговорювали питання по здійсненню проектів новобудов, плани яких були розроблені і розіслані всюди ще в 1795 році.

Крок за кроком просувалися справи по освоєнню півдня імперії. Результати вже виправдовували надії, оскільки всі три губернії давали доходи від здобичі солі на Чорному морі і відкупу на виробництво горілки на суму більше двох мільйонів рублів. До того ж значні засоби поступали від портів, митниць і марок.

Катерина II, з огляду на чималі плоди праці по освоєнню краю, ухвалила рішення не обмежуватися тим, що намічене, а поживити торгівлю внутрішньої Росії через Азовське море, з урахуванням того, що Дніпро давав вихід для західної Росії, а Дон і Волга, слідуючи колишнім планам Петра Великого, повинні були забезпечувати стародавні провінції східної і північної Росії. Під реалізацію цих проектів вона веліла віддати всі доходи від трьох південних губерній за 10 подальших років (щонайменше 2 млн. рублів – колосальну на ті часи суму).

У зв'язку з цим і на додаток до роботи як головному інженеру, керівнику будівельними роботами на всіх намічених об'єктах під наглядом князя Зубова, включаючи і роботи в Одеському порту, Деволану було запропоновано невідкладно представити проекти: відновлення порту Таганрога; перетворення річок Дону і Донцю в судноплавні; розробки способу ефективного з'єднання Волги з Доном за допомогою судноплавного каналу.

Імператриця наказала приділяти особливу увагу розвитку сільського господарства, насадженню лісів і поліпшенню порід худоби, для якої степові рівнини надавали відмінні пасовища і запропонувала купити іспанських овець і ангорських кіз. Вона рекомендувала розведення всюди шовковиць і бавовняних кущів, висаджених з Ромелії (одна з провінцій Болгарії) і Грузії. Хоча виляск служив для всіх предметом насмішок, але сама Катерина, наказала Деволану провести досвід, забезпечивши невеликою кількістю насіння, яке Деволан особисто висадив у власному саду на Дністрі біля Бендер, де раніше посадив виноград, зокрема 5 тис. кущів самоського сорту, шовковицю, каштан, кінський каштан, які чудово прижилися.

А на початку літа Деволан вже складав звіт: «По кожному виду худоби

і рослини я склав доповідні записки, в яких кожен даний предмет був підтверджений результатами експерименту. Особливо детально я зупинився на виноградарстві, вирощуванні кущів, рису, бджільництві і розведенні шовковичних черв'яків. Невелика кількість насіння виляску, посіяного на Дністрі, прийнялися, і до кінця вересня їх кокони дозріли; я послав їх зразки разом з шовком вірменським поселенцям.

На Дністрі вирощували виноград і робили вино примітивно і неправильно. Я запропонував привезти декілька винарів з-за кордону, особливо з нижньої Угорщини і Трансільванії, де місцевість більш схожа з вашою...» [18, с. 28-30].

Таким чином, можна сміливо зробити висновок, що біля витоків виноградарства, виноробства, вирощування рису, бджільництва і, нарешті, скотарства на півдні України стояв військовий інженер Франц Павлович Деволан.

В кінці серпня Деволан захворів зляканою лихоманкою, яка була слідством його непосильної праці, пов'язаної із незліченними інспекційними поїздками по країні, відрядженнями в С.-Петербург, власноручним виконанням нескінченних проєктів, планів, кошторисів і т.п. Хвороба закінчилася ревматизмом рук і закупоркою селезінки. Коли він ледве отямився через 4 місяці, то дізнався про смерть імператриці, яка померла 5 листопада 1796 р. від апоплексичного удару. Саме Деволан оповістив жителів Одеси про відхід з життя Катерини. На престол вступив її син, Павло І.

На жаль, факт смерті імператриці завдав шкоди планам Катерини і Потьомкіна по облаштуванню краю та виконавцям цих планів. Тим більше, що Одеса мала особистого ворога в особі глави Херсонського адміралтейства – адмірала Мордвінова, ображеного тим, що улаштування нового порту Одеси було доручено не йому. Він зумів сфабрикувати звинувачення проти управління у справах поселень і його керів-

ників. Проте спеціально призначена комісія з 19 сенаторів винесла вердикт про невинність обвинувачених й про сфабрикованість справи. Мордвінів був арештований, але потім врятований за допомогою інтриг своїх прихильників.

Новий цар, оточений новим двором, змістив зі всіх посад князя Зубова, повновладного при Катерини прем'єр-міністра, і піддав його діяльність судовій перевірці. У грудні Деволану наказали з'явитися в С.-Петербург, всі плани, проєкти і т.п. по порту передати адміралу Мордвінову, а справи, що стосуються всієї південної границі (оскільки відомство у економічних справах нових володіннь було скасовано), – генерал-лейтенанту від інженерії Земмерсу до Херсона.

10 січня 1796 новий імператор зупинив будівництво порту і велів Деволану відзвітувати про виконані роботи в порту і місті. Звичайно план, який геніальний будівельник і інженер представив Павлу, був зразком титанічної праці героїв будівництва Одеси. Всього за 900 днів побудовані порт, місто і фортеця. Розвинена необхідна столиці Новоросії соціальна і економічна інфраструктура.

Деволан показав на плані порт в завершеному вигляді, вказав Пересип як район подальшого розвитку порту. Крім того, до плану було додано більш ніж 200 характеристик по кожній з будов порту, з докладним описом стану кожної з них.

Тоді ж, в січні, намагаючись переконати імператора, Деволан направив в Сенат сміливе донесення з вказівкою, які роботи необхідно здійснити в 1797 р. Особливо його хвилювала відсутність захисних споруд в порту, як він їх називав – «мостів-стокато» (хвилерізів), просив грошей. Але марно... В результаті порт затримався в своєму розвитку, а судна під час штормів тонули з вантажами біля незахищених причалів. Але інші плюси порту, які передбачали його тямущі улаштувачі, не відвер-

нули неогоціантів від Одеської гавані. Видно, доходів від торгівлі було значно більше, чим втрат.

Звичайно, Деволан прагнув повернутися до Одеси, продовжити роботу. Він не міг не розуміти важливість цього міста в масштабах імперії. На жаль, на всі його прохання начальство відповідало відмовою, не дивлячись на тяжкий стан його здоров'я. Тільки в 1800 році він на короткий термін приїхав до Одеси для організації там роботи відновленого Будівельного комітету, «Експедиції по будівництву порту і міста». Результатом цієї діяльності з'явилися «Записки Будівельного комітету», складені по його розпорядженню.

Підводячи підсумки, можна лише ще раз підкреслити, наскільки мало ми знаємо про людину, яку по праву можна назвати батьком нашого краю. Як справедливо відзначають дослідники,

він, як і багато великих людей, відрізнявся незвичайною скромністю, практично ніколи не потрапляючи у поле зору світської хроніки (і це дуже ускладнює пошук інформації), і ніколи не прагнув стати титулованою персоною або зробити блискучу кар'єру. Навіть суперечка з опонентами Деволан вів виключно мовою точних даних, підкріплених особистим досвідом і дослідженнями, ніколи не опускаючись до інтриг і допомоги влади. Його професіоналізм може послужити взірцем інженерним кадрам сьогодення і вивчення його життєвого шляху може послужити найкращим посібником для виховання молодих інженерних кадрів. А його роботи та проекти можуть використовуватись як навчальний дидактичний матеріал при виховуванні технічних спеціалістів будівельної та гідротехнічної сфери.

Література

1. Н.П. Павлюк, Т.Н. Глеб-Кошанская. Наследие Ф.П. Де-Волана. Из истории порта, города, края. – Одеса: Астропринт, 2002, 252 с.

2. От голландского капитана до российского министра: 250-летию Ф.П. Деволана посвящается/под ред. Павлова В.Е., Уржанова В.М. – СПб.: Европейский дом, 2003, 367 с.

3. РГИА. - ф.1101. - оп.1. - д.167. - л.1

4. РГИА. - ф.468. - оп.1. - д.3903. - л.6

5. Де-Волант Женеераль Франсуа. Очерк моей службы в России 1787-1811 гг. – Одеський морской торговый порт, 1999, 135 с.

6. От голландского капитана до российского министра: 250-летию Ф.П. Деволана посвящается/под ред. Павлова В.Е., Уржанова В.М. – СПб.: Европейский дом, 2003, 367 с.

7. Де-Волант Женеераль Франсуа. Очерк моей службы в России 1787-1811 гг. – Одеський морской торговый порт, 1999, 135 с.

8. Н.П. Павлюк, Т.Н. Глеб-Кошанская. Наследие Ф.П. Де-Волана. Из истории порта, города, края. – Одеса: Астропринт, 2002, 252 с.

9. Де-Волант Женеераль Франсуа. Очерк моей службы в России 1787-1811 гг. – Одеський морской торговый порт, 1999, 135 с.

10. Там само

11. Обзор представленный инженер-подполковником Деволантом графу А.В. Суворову в 1793 г.// Русский инвалид. - 1900. - №12

12. Предсказание об осаде Севастополя, относящееся к XVIII столетию. //Инженерный журнал. – 1901. - с.959-981

13. Н.П. Павлюк, Т.Н. Глеб-Кошанская. Наследие Ф.П. Де-Волана. Из истории порта, города, края. – Одеса: Астропринт, 2002, 252 с.

14. Там само

15. РГАВМФ. - Ф.227. - сп.1. - д.394. - лл.264-270. - 264об-269об

16. И.В. Тункина. Начало изучения Ольвии. //Археология. – 1994. – №2

17. Н.П. Павлюк, Т.Н. Глеб-Кошанская. Наследие Ф.П. Де-Волана. Из истории порта, города, края. – Одеса: Астропринт, 2002, 252 с.

18. Де-Волант Женеераль Франсуа. Очерк моей службы в России 1787-1811 гг. – Одеський морской торговый порт, 1999, 135 с.